

УДК 347.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.46>

УЧАСТЬ ОРГАНІВ ОПІКИ У СПРАВАХ ПРО УСИНОВЛЕННЯ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ ТА ПРАКТИКА

Цимбалюк В.І.,*кандидат юридичних наук, професор, директор ННІП**Національного університету водного господарства**та природокористування*

ORCID: 0000-0002-5572-9603

Цимбалюк В.І. Участь органів опіки у справах про усиновлення: правові аспекти та практика.

Стаття присвячена аналізу участі органів опіки та піклування у справах про усиновлення в Україні, їхній ролі у забезпеченні прав дітей та оцінці нормативно-правового регулювання цієї сфери. Розглянуто ключові положення Сімейного кодексу України, Цивільного процесуального кодексу та Постанови Кабінету Міністрів України № 905, які визначають повноваження органів опіки та піклування.

Особливу увагу приділено висновку органу опіки, що є обов'язковим у справах про усиновлення. Проаналізовано юридичну природу цього висновку, його значення для суду, а також проблеми, які виникають у випадках, коли суд відходить від висновку. Акцент зроблено на необхідності розробки чітких критеріїв оцінки висновків органу опіки, щоб досягти балансу між їхньою обов'язковістю та правом суду ухвалювати самостійні рішення.

У статті розглянуто заінтересованість органів опіки в процесах усиновлення, підкреслено, що їх основною метою має бути захист прав дитини. Водночас наголошено, що діяльність органів опіки не повинна обмежуватися дотриманням формальних процедур, а має забезпечувати реальні інтереси дитини. Їхня функція охоплює не лише контроль за умовами усиновлення, але й захист прав дітей у соціальному, психологічному та правовому контекстах.

Окремо проаналізовано вплив міжнародних норм на процеси усиновлення. Зазначено, що нехтування міжнародними зобов'язаннями, зокрема положеннями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, може призводити до негативних наслідків. Наведено приклад рішення Європейського суду з прав людини, яке підкреслює важливість інтеграції міжнародних стандартів у національну правову систему.

У висновках зазначено, що ефективність діяльності органів опіки та піклування залишається актуальним питанням. Для покращення їх роботи необхідний системний перегляд підходів до організації діяльності, розробка нових механізмів контролю, посилення взаємодії із судами та громадськістю. Постійне вдосконалення цих процесів є запорукою забезпечення прав дітей і побудови більш ефективної правової системи.

Ключові слова: органи опіки та піклування, усиновлення, захист прав дитини, сімейні спори.

Tsybalyuk V.I. Participation of guardianship authorities in adoption cases: legal aspects and practice.

The article is devoted to the analysis of the participation of guardianship and trusteeship bodies in adoption cases in Ukraine, their role in ensuring children's rights and the assessment of the regulatory and legal regulation of this area. The key provisions of the Family Code of Ukraine, the Civil Procedure Code and the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No 905, which determine the powers of guardianship and trusteeship bodies, are considered.

Particular attention is paid to the conclusion of the guardianship body, which is mandatory in adoption cases. The legal nature of this conclusion, its significance for the court, as well as the problems that arise in cases where the court deviates from the conclusion are analyzed. The emphasis is on the need to develop clear criteria for assessing the conclusions of the guardianship body in order to achieve a balance between their mandatory nature and the right of the court to make independent decisions.

The article considers the interest of guardianship bodies in adoption processes, emphasizing that their main goal should be to protect the rights of the child. At the same time, it is emphasized that the activities of guardianship and trusteeship bodies should not be limited to compliance with formal procedures, but should ensure the real interests of the child. Their function includes not only monitoring the conditions of adoption, but also protecting children's rights in social, psychological and legal contexts.

The impact of international norms on adoption processes is separately analyzed. It is noted that neglect of international obligations, in particular the provisions of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, can lead to negative consequences. An example of a decision of the European Court of Human Rights is given, which emphasizes the importance of integrating international standards into the national legal system.

The conclusions indicate that the effectiveness of the activities of guardianship and trusteeship bodies remains a pressing issue. To improve their work, a systematic review of approaches to organizing activities, the development of new control mechanisms, and enhanced interaction with the courts and the public are necessary. Continuous improvement of these processes is a guarantee of ensuring children's rights and building a more effective legal system.

Key words: guardianship and trusteeship bodies, adoption, protection of children's rights, family disputes.

Постановка проблеми. Усиновлення є однією з ключових форм забезпечення права дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на виховання в сімейному середовищі. Цей процес передбачає врахування комплексних юридичних, соціальних, психологічних та етичних аспектів. В Україні органи опіки та піклування виконують важливі функції контролю за дотриманням прав дітей, оцінювання умов для усиновлення та здійснення нагляду за усиновлювачами.

Однак практика свідчить про наявність проблем, зокрема в об'єктивності та послідовності оцінки кандидатів на усиновлення, що знижує ефективність роботи органів опіки. Висновки, які вони надають для суду, не завжди ґрунтуються на чітких критеріях, а судові рішення можуть їм суперечити. Це актуалізує потребу у вдосконаленні критеріїв оцінки висновків органів опіки та балансування їхньої обов'язковості із незалежністю суду.

Для підвищення ефективності діяльності органів опіки необхідний глибокий аналіз їхньої роботи, що дозволить виявити наявні проблеми та розробити рекомендації для забезпечення найкращих інтересів дитини.

Метою дослідження є комплексний аналіз правових аспектів участі органів опіки та піклування у справах про усиновлення в Україні, вивчення їхньої ролі у захисті прав та забезпеченні найкращих інтересів дитини, а також розробка рекомендацій для вдосконалення нормативно-правової бази та практичної діяльності цих органів.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми. Проблематика участі органів опіки та піклування у справах про усиновлення є багатогранною та активно досліджується як у національній, так і міжнародній науковій літературі. Значна увага приділяється питанням правового регулювання усиновлення, функціонуванню органів опіки та дотриманню прав дітей у процесі усиновлення.

Так, українські науковці А.І. Стецюра та І.В. Атаманчук підкреслюють важливість комплексного підходу до правового регулювання участі органів опіки та піклування у справах про усиновлення. Автори акцентують увагу на тому, що попри детальне регулювання судового порядку розгляду справ про усиновлення нормами Цивільного процесуального кодексу України, залишаються суттєві прогалини, які негативно впливають на захист інтересів дітей. Зокрема, дослідники справедливо вказують на недостатнє правове регулювання питання визначення конкретного органу опіки, який повинен брати участь у справі: за місцем проживання усиновлювача чи дитини. Ця невизначеність нерідко створює проблеми у судовій практиці та може впливати на оперативність і якість розгляду справ про усиновлення.[1]

На підтримку висновків А.І. Стецюри та І.В. Атаманчу можна стверджувати, що відсутність чітких механізмів перевірки повноважень іноземних організацій, які складають висновки щодо умов проживання усиновлювачів, дійсно є серйозним викликом. Особливо це стосується міжнародного усиновлення, де питання гарантій прав дитини в іншій країні є центральним. Оцінний характер висновків органів опіки також є обґрунтовано окресленою проблемою. Як справедливо зазначають А.І. Стецюра та І.В. Атаманчу, судам бракує чітких критеріїв оцінки таких висновків, що може призводити до суб'єктивних підходів у прийнятті рішень [1].

Науковці Павлюк Н.М. та Погорілець М.В. у своєму дослідженні акцентують увагу на найбільш поширених проблемах у сфері усиновлення в Україні. Вони дійшли висновку, що існує низка системних бар'єрів, які суттєво ускладнюють цей процес і потребують негайного вирішення.

По-перше, автори відзначають проблему довготривалого очікування для усиновлення, що пов'язано із бюрократичними перепонами, повільністю процедур та недостатньою координацією між різними органами, залученими до цього процесу. Така ситуація не лише затримує можливість дитини потрапити до родини, але й може впливати на її психоемоційний стан, особливо у випадках, коли очікування затягується на роки. По-друге, дослідники звертають увагу на низьку ефективність роботи державних службовців, які відповідають за супровід процесу усиновлення. Відсутність на-

лежної підготовки кадрів, перевантаженість спеціалістів, а також іноді упереджене ставлення до потенційних усиновлювачів є ключовими факторами, які гальмують цей процес [2].

Павлюк Н.М. та Погорілець М.В. також підкреслюють, що недостатня фінансова та моральна підтримка для усиновлюючих сімей і прийомних дітей залишається серйозною проблемою. Окремо вказується на низький рівень свідомості громадськості щодо проблеми усиновлення. У своїх висновках науковці наголошують на існуванні стереотипів та упереджень у суспільстві, які впливають на ставлення до усиновлення. Зокрема, у багатьох громадян зберігається хибне уявлення про труднощі, пов'язані з прийняттям дитини в сім'ю, що знижує рівень готовності до усиновлення навіть у тих, хто має потенційну можливість це зробити [2].

Попри значний обсяг досліджень, багато аспектів діяльності органів опіки в Україні залишаються недостатньо вивченими. Зокрема, потребують уваги проблеми оцінювання морально-психологічних і матеріальних умов кандидатів на усиновлювачів, ефективності післяусиновлювального контролю, а також забезпечення належної координації між органами опіки та судами. Звідси вважаю актуальність дослідження ролі органів опіки та піклування у справах про усиновлення зберігається, що зумовлено необхідністю вдосконалення правового регулювання цієї сфери та вирішення практичних проблем захисту прав дитини.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні в Україні функціонування системи усиновлення відбувається у складних умовах соціальних і правових викликів. Як свідчить офіційна статистика, на початок 2024 року в Україні налічується 62 тисячі дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Хоча порівняно з попереднім роком (2023 р.) ця кількість зменшилася з 64 тисяч, проблема залишається актуальною.[3] Участь органів опіки у вирішенні питань усиновлення є важливим інструментом забезпечення належного контролю та дотримання інтересів дитини, зокрема шляхом аналізу умов життя потенційних усиновлювачів, перевірки їх спроможності забезпечити повноцінний розвиток дитини, а також підготовки висновків, які слугують основою для прийняття рішень судами.

Законодавчо функції органів опіки чітко визначені. ЦПК зобов'язує їх надавати висновки, які є важливим для суду під час ухвалення рішень про усиновлення. Постанова Кабінету Міністрів України № 905 деталізує порядок їхньої діяльності, включаючи проведення перевірок умов проживання дітей, оцінку відповідності кандидатів на усиновлення та реалізацію післяусиновлювального контролю. Також ця постанова закріплює заборону на діяльність з усиновлення з метою отримання прибутку [4], оскільки це є важливим принципом, що закріплює гуманістичний підхід до процесу усиновлення та націлює на захист прав дитини, а не на її використання в комерційних цілях. Заборона на отримання прибутку від усиновлення охоплює ряд аспектів, включаючи запобігання будь-яким формам експлуатації дитини, використанню її як товару або джерела доходу для осіб, що шукають фінансову вигоду через процес усиновлення.

Так, важливим є те, що законодавець чітко передбачив, що відповідно до частини 2 статті 312 Цивільного процесуального кодексу України, орган опіки та піклування зобов'язаний подати суду висновок щодо доцільності усиновлення та відповідності цього рішення інтересам дитини [5]. Такі вимоги спрямовані на створення додаткових гарантій, що рішення суду буде обґрунтованим і справді відповідатиме найкращим інтересам дитини. Це дозволяє уникнути ситуацій, коли через недостатній аналіз умов або неправильне оформлення документів права дитини можуть бути порушені. Таким чином, обов'язок органів опіки та піклування надати суду обґрунтований висновок разом із повним пакетом документів є важливим елементом забезпечення прозорості та ефективності процедур усиновлення.

Грабовська О.О. наголошує на особливому процесуальному статусі органів опіки та піклування, підкреслюючи, що вони займають положення заінтересованих осіб у справах про усиновлення. Проте їхня заінтересованість має публічний, державний характер, що пояснюється специфікою функцій, покладених на ці органи державою [6]. Цей публічний характер зумовлений тим, що органи опіки та піклування діють у межах свого повноваження на захист прав та інтересів дитини як найбільш уразливої сторони. Їхня участь у процесі не має приватного чи комерційного підґрунтя, а спрямована виключно на реалізацію державної політики у сфері захисту прав дітей. Таке розуміння їхнього статусу узгоджується з принципом пріоритетності найкращих інтересів дитини, закріпленим як у національному законодавстві, так і в міжнародних стандартах.

Водночас у практичній діяльності органів опіки виникає низка проблем, які ускладнюють ефективну реалізацію їхніх функцій. Однією з ключових є проблема правильного трактування і застосування міжнародних актів судами та відповідними органами в Україні, особливо в справах, які мають іноземний елемент. Так, показовою є справа «Лазоріва проти України» 2018 року щодо проблеми правильного застосування міжнародних актів судами та органами опіки, особливо у справах із іноземним елементом. У цьому випадку заявниця, Наталія Лазоріва, яка являлась не резидентом

України, була опікуном своєї племінниці й мала намір стати опікуном її молодшого брата, який перебував у дитячому будинку в Україні. Заявниця повідомила органи опіки про свій намір та почала збір необхідних документів. Однак до моменту її приїзду дитину вже усиновила інша сім'я, і це рішення було підтримано судом із аргументацією, що воно відповідало інтересам дитини, оскільки забезпечувало стабільні життєві умови [7].

ЄСПЛ встановив порушення статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (а саме право на повагу до приватного і сімейного життя), зазначивши, що усиновлення дитини без врахування позиції тітки є втручанням у її право на повагу до приватного життя. Суд наголосив, що українські органи опіки та суди не розглянули її аргументи належним чином, не пояснили, чому усиновлення іншою сім'єю краще відповідає інтересам дитини, ніж опіка з боку близького родича, і не дотрималися процедур, пов'язаних із громадянством дитини. ЄСПЛ також зауважив, що справа розкриває процесуальну дисфункцію з боку українських органів та судів, які діяли формально і без належного аналізу міжнародних зобов'язань. Зокрема, органи опіки визнали намір заявниці стати опікуном, але не вжили активних заходів для належного розгляду цього питання [7].

Ця справа демонструє ключову проблему: українські суди та органи опіки не завжди правильно трактують і застосовують міжнародні норми, що регулюють усиновлення чи опіку з іноземним елементом. У випадку Лазорієвої було проігноровано необхідність врахування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також правових аспектів, пов'язаних із громадянством дитини. Відсутність чіткого механізму співпраці між національними органами та іноземними структурами в таких справах створює ризики порушення прав як дітей, так і родичів, які бажають оформити опіку.

Важливо зазначати, що висновок органу опіки та піклування у справах про усиновлення, хоч і має вагоме значення, не є обов'язковим для суду, що дозволяє останньому ухвалювати рішення з урахуванням індивідуальних обставин конкретної справи. Така особливість юридичної процедури створює як потенційні переваги, так і ризики, які варто оцінити в контексті правової доктрини та практики. Це дозволяє уникнути закріплення потенційних помилок у судових рішеннях. Правова позиція у постанові Верховного Суду у справі № 523/11247/19 від 30 листопада 2022 року має ключове значення для розуміння юридичної природи висновків органу опіки та піклування в контексті цивільних справ. Згідно з цим рішенням, висновок органу опіки та піклування не є рішенням суб'єкта владних повноважень і не має статусу нормативно-правового акта або акта індивідуальної дії. У такий спосіб він не породжує прямих юридичних наслідків для сторін і безпосередньо не впливає на їхні права чи обов'язки [8].

Верховний Суд підкреслив, що висновок органу опіки має виключно рекомендаційний характер і є джерелом доказування, який може бути оцінений лише в сукупності з іншими доказами у справі. Цей документ виконує інформативну функцію та слугує допоміжним інструментом для суду при ухваленні рішення, проте його не можна розглядати як обов'язкову чи визначальну основу для винесення судового вердикту [8].

Цей підхід є надзвичайно важливим для забезпечення балансу між рекомендаціями органів опіки та судовою незалежністю. З одного боку, орган опіки, надаючи висновок, виконує свої функції із захисту прав та інтересів дитини, здійснюючи ретельний аналіз обставин. З іншого боку, суд, як незалежний орган, оцінює цей висновок у контексті всієї доказової бази, що дозволяє ухвалювати рішення, яке максимально відповідає найкращим інтересам дитини. Водночас таке трактування породжує низку викликів для правозастосування. Тому, хоча право суду відступати від висновків органу опіки є важливим інструментом для забезпечення індивідуального підходу та виправлення можливих помилок, воно вимагає особливої обережності. Такі рішення повинні бути ретельно обґрунтовані, спиратися на всебічний аналіз обставин і слугувати винятково інтересам дитини.

Згідно з ч. 1 ст. 210 Сімейного кодексу України, рідні брати та сестри, які перебувають на обліку для можливого усиновлення, не можуть бути роз'єднані під час усиновлення. Це правило має на меті зберегти сімейні зв'язки і забезпечити емоційну стабільність дітей. Однак, як зазначено в ч. 2 цієї статті, існують винятки, за яких суд може прийняти рішення про усиновлення братів та сестер різними особами, якщо наявні обставини, що мають істотне значення [9].

Істотними обставинами в даному контексті можуть бути особливості взаємин між дітьми, їх психологічний стан, готовність до роз'єднання. Це питання є особливо важливим для органів опіки та піклування, оскільки вони мають важливу роль у формуванні висновків щодо доцільності роз'єднання братів та сестер. Під час здійснення своїх повноважень органи опіки зобов'язані враховувати не лише юридичні аспекти, а й психологічний стан дітей. У деяких випадках братів та сестер можуть роз'єднати, якщо з'ясується, що їхні стосунки негативно впливають на подальший розвиток кожної дитини, або якщо вони не мають емоційних зв'язків, які б ускладнювали процес усиновлення.

Ключовою проблемою в таких справах є необхідність оцінки особистих стосунків між братами та сестрами. Зв'язок між дітьми може бути не завжди таким сильним, як передбачає закон, а в деяких випадках навіть бути відсутнім. Тому питання про можливість роз'єднання братів і сестер має бути вирішене на основі чіткої оцінки обставин, що мають істотне значення для кожної дитини окремо. Оцінка цих обставин повинна включати психологічні, соціальні та емоційні аспекти, зокрема оцінку ступеня прив'язаності дітей одне до одного, їхнього психологічного стану та готовності до розлучення. Врахування бажань самих дітей у такому разі також є надзвичайно важливим. Пункт 43 Постанови № 866 Кабінету Міністрів України встановлює вимогу врахування бажання дитини при визначенні її опікуна або піклувальника, що є актуальним також для усиновлення [10].

З'ясування бажань дитини може бути здійснено через різні механізми, зокрема шляхом з'ясування думки дитини в суді або за допомогою висновків практичних психологів. Це дозволяє краще зрозуміти, чи буде роз'єднання братів та сестер в інтересах дитини, чи, навпаки, об'єднання їх у рамках одного усиновлення забезпечить більш стабільні умови для розвитку.

З урахуванням міжнародного досвіду, зокрема практики Європейського суду з прав людини, в контексті ухвалення рішень про роз'єднання сімей у справах усиновлення є важливим дотримання принципів наявності достатньої доказової бази та надання можливості зацікавленим сторонам взяти участь у процесі. Зокрема, у справі «Савіні проти України» ЄСПЛ підкреслює необхідність наявності достатньої доказової бази для прийняття рішення про роз'єднання сім'ї. Суд повинен переконатися, що органи опіки здійснили належну оцінку ситуації та що діти мали можливість висловити свою думку.[9] Врахування всіх цих аспектів у рамках участі органів опіки у справах про усиновлення є надзвичайно важливим для забезпечення прав і інтересів дітей. Надійна правова оцінка і психологічна експертиза допомагають уникнути помилок у рішенні про усиновлення братів та сестер, сприяючи створенню оптимальних умов для розвитку кожної дитини в окремоті.

У своєму дослідженні Н. Волкова та І. Яніцька вказують на протиріччя між двома важливими нормативно-правовими актами, які регулюють участь органів опіки та піклування у справах про усиновлення. З одного боку, ч. 2 ст. 312 ЦПК України передбачає обов'язкову участь органу опіки та піклування у справі про усиновлення, зокрема для подання висновку про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини. З іншого боку, ч. 4 ст. 19 СК України визначає, що органи опіки та піклування обов'язково беруть участь лише у справах щодо скасування усиновлення чи визнання його недійсним, не уточнюючи вимогу про обов'язкову участь у самій процедурі усиновлення.[11]

Це протиріччя ставить під сумнів юридичну визначеність щодо ролі органів опіки та піклування на різних етапах процесу усиновлення, зокрема в контексті обов'язковості їхнього висновку, що може призводити до правових невизначеностей у судовій практиці. Тому автори наголошують на необхідності вдосконалення нормативно-правових актів для забезпечення чіткої та узгодженої регламентації участі органів опіки у справах про усиновлення, щоб уникнути суперечностей і забезпечити належний захист прав дитини.

Висновки. Проблематика участі органів опіки та піклування у справах про усиновлення є багатогранною та постійно актуальною, адже вона стосується найважливішого – забезпечення прав дітей і створення для них умов, які відповідають їхнім найкращим інтересам. Усиновлення є складним процесом, у якому переплітаються правові, соціальні, етичні та психологічні аспекти. Саме тому діяльність органів опіки має визначальне значення для досягнення гармонійного результату, адже вони виконують функцію посередника між дитиною, кандидатами на усиновлення та державою.

Отже, проблема участі органів опіки у справах про усиновлення залишається актуальною через динамічність соціальних процесів, збільшення кількості дітей, які потребують сімейного виховання, а також потребу у вдосконаленні підходів до захисту прав дитини. Ця сфера потребує не лише подальших законодавчих змін, але й підвищення рівня компетентності працівників органів опіки, уніфікації процедур, впровадження сучасних підходів до аналізу інтересів дитини та посилення післяусиновлювального контролю. Забезпечення прав дітей, які залишилися без піклування батьків, є не лише державним завданням, а й моральним обов'язком суспільства. Тому вдосконалення роботи органів опіки є необхідним кроком до створення умов, у яких кожна дитина матиме можливість зростати в любові, безпеці та гармонії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Стецюра А.І., Атаманчук І.В. Щодо правових засад усиновлення дітей в Україні. Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса. С.128-132
2. Павлюк Н.М., Погорілець М.В. Проблеми усиновлення в Україні. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 4. С. 199–202. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2023/47.pdf.

3. Мурашко А.В. Україні зменшилась кількість дітей-сиріт: нові дані від Мінсоцполітики / УНН. *Оперативні новини України та Світу / Українські Національні Новини УНН*. URL: <https://unn.ua/news/v-ukraini-zmenshylas-kilkist-ditei-syrit-novi-dani-vid-minsotspolityky>.
4. Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей: Постанова Каб. Міністрів України від 08.10.2008 № 905: станом на 13 серп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/905-2008-p#Text>.
5. Цивільний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV: станом на 23 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.
6. Грабовська О.О. Правосуб'єктність органів опіки та піклування в процедурі усиновлення / О.О. Грабовська // *Держава і право*. 2009. Вип. 45. С. 291–296.
7. Усиновлення дитини, яку зібралися узяти під опіку, порушує Конвенцію - ЄСПЛ | ЮРЛІГА. ЮРЛІГА. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/169729_usinovlennya-ditini-yaku-zbralisya-uzyati-pd-opku-porushu-konventsyu---spl.
8. Постанова КЦС ВП від 30.11.2022 року у справі № 523/11247/19.
9. Чи є судова практика щодо висловлення думки дитини під час отримання дитини під опіку? Вища школа адвокатури НААУ. URL: <https://www.facebook.com/hsa.org.ua/posts/zapitannya-chi-є-судова-практика-щодо-висловлення-думки-дитини-під-час-отримання-д/3822774474468952/>.
10. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини: Постанова Каб. Міністрів України від 24.09.2008 № 866: станом на 20 груд. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-p#Text>.
11. Волкова Н., Яніцька І. Процесуальний порядок розгляду справ про усиновлення дитини громадянами України: окремі аспекти. *Юридичний вісник*. 2024. №. 1. С. 40–48. URL: <https://doi.org/10.32782/yuv.v1.2024.4>.